

Микола ГЛІБІЩУК

Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War. Edited by Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej and Joachim von Puttkamer. München: Oldenbourg Verlag, 2014.

Знаний польсько-литовський політичний діяч Міхал Ремер у своєму щоденнику на початку квітня 1919 р. зазначив: “Війна, закінчена восени 1918 р., не згасла. Мир і повернення до стабільності здаються такими ж віддаленими, якщо не віддаленішими, як восени, коли війна формально наближалася до свого кінця. Виставлена з окопів, фронтових рубежів, з офіційної та регулярної боротьби мілітаризованих держав, вона [війна] потрапила в людські суспільства й перетворилася на стан постійного хаосу. Формально регулярна війна припинилася, але катастрофа, першим актом якої була Велика війна, триває і зовсім не закінчена. Хто знає, чи не перебуває вона на початковому етапі?”¹.

З міркуваннями сучасника тих подій складно не погодитись. Справді, військові баталії на просторах Центрально-Східної Європи не завершилися 1918 р., а лише стали точкою відліку “континууму насильства”, який ще довго триватиме в цьому регіоні. Тому цілком зрозумілим є прагнення сучасних дослідників осмислити події, процеси і тенденції, пов’язані з насиллям, що відбувалися на сході Європи в роки Великої війни 1914–18 та після неї. Рецензована книга “Спадщина насильства. Східна Європа у Першій світовій війні” намагається пояснити причини тривалого насильства на цих теренах. Оpubліковане 2014 р. дослідження є підсумком наукового семінару про світову війну 1914–18 рр., що відбувся в Єні (Німеччина) два роки раніше (12–14 квітня 2012 р.). Видання складається зі вступу, трьох тематичних блоків, кожен з яких містить кілька розділів і коментарів.

У вступній частині редактори розмірковують про наслідки та значення Великої війни на сході Європи. Автори слушно артикулюють питання про важливість і особливість східноєвропейського театру бойових дій. Зокрема, цікаві їхні міркування про те, що Перша світова була “спусковим гачком”,

¹ Цит. за: J. Böhler, *Civil War in Central Europe, 1918–1921: The Reconstruction of Poland* (Oxford University Press, 2019), 272 p.

а не причиною вибуху масового насильства у Східній Європі, адже його прояви простежують ще в Балканських війнах (1912–13 рр.). Авторський колектив також підкреслює, що ідея та практики масового насильства у Другій світовій (депортації, етнічні чистки, Голокост тощо) кореняться в подіях 1912–21 рр.

Перший розділ “Світ у перехідний період” розпочинається статтею Йоахіма фон Путткамера про політику та війни у Східній Європі. У ній обґрунтовано кілька важливих тез. Автор наголошує, що Перша світова була кульмінацією розвитку “довгого XIX століття” і водночас першою кризою індустріального суспільства, яку можна вважати “лабораторією сучасності”. Путткамер також підкреслює, що системи управління в континентальних імперіях, які існували до 1914 р., були неефективні, а війна стала тим чинником, що дезорганізував функціонування інститутів влади. Зрештою, руйнування імперій спричинило появу нових політичних утворень, устрій яких був відмінний від імперських традицій (національна держава, парламентська демократія тощо).

Наступна публікація історика Марка Біондіча звертає увагу на взаємозв’язки між політикою ідентичностей і конфліктами в Центральній-Східній і Південно-Східній Європі напередодні Першої світової війни. Чимало уваги автор приділяє ролі національних ідентичностей у зростанні насилля в період 1914–18 рр. і простежує їхні витоки з минулих епох. Доречними, зокрема, є його міркування про те, що Берлінський конгрес 1878 р., який мав залагодити протиріччя між великими державами на Балканах, не став компромісом між ними, а, навпаки, спричинив нові суперечності. Також Біондіч указує на важливість Балканських війн, адже саме вони здійснили трансфер насилля до Великої війни. Слушною є авторська теза про те, що технічно (використання важкої артилерії тощо) ці війни випередили наступні збройні конфлікти у XX ст., адже саме тоді були випробувані нові технічні винаходи, які будуть використовувати не тільки протягом 1914–18 рр., але й під час наступних військових зіткнень.

Завершує розділ наукова розвідка дослідника Йохена Белера про наслідки Першої світової для Центральної і Східної Європи. Він теж стверджує, що війна була перехідною ланкою між XIX і XX ст. Автор також наголошує на важливості революційних подій у Росії, які розглядає в контексті війни і перших повоєнних років. На думку історика, Російська революція 1917–22 рр., завершення війни, а з нею і занепад континентальних імперій деконструювали колишній політичний ландшафт на цих теренах та спровокували “громадянську війну” між новими національними державами. Крім того, цінними є його роздуми щодо причин вибуху насилля в післявоєнні роки. Белер стверджує, що однією з них була втрата ціннісно-сміслових орієнтирів після 1918 р., яка спричинила надмірну жорстокість з боку демобілізованих вояків.

Друга частина колективної праці під назвою “Окупація” починається зі статті історика Джонатана Гумза про норми окупації на східноєвропейських

землях упродовж Першої світової. Одна з ключових тез, яку намагається розкрити дослідник: відмінність окупацій 1914–18 рр. та 1939–45 рр. Він стверджує, що, на відміну від періоду Другої світової, окупація в роки Великої війни ґрунтувалася на нормах тогочасного міжнародного права і традиціях минулих століть. Однак після 1916 р. під тиском військових обставин засади окупації почали зазнавати істотних змін, що, зрештою, спровокувало нову хвилю насильства в цьому регіоні.

Продовжує розділ праця Стефана Ленштадта, який аналізує особливості окупаційної політики на різних територіях Центрально-Східної Європи в період 1914–18 рр. Він звертає увагу на труднощі окупації на Східному фронті, становище в окупаційних умовах тощо. Ключовим аргументом Ленштадта є теза про те, що ефективніше експлуатували ті терени, де не запроваджували безпосередню військову адміністрацію, а залишалася місцева влада, що співпрацювала з ворожими арміями.

На відміну від попередніх статей, у центрі уваги Роберта Нельсона не окупація, а тогочасні уявлення про насильницьке переміщення осіб у роки Першої світової. Взявши за основу бачення тогочасної німецької еліти, автор переконливо демонструє вплив західного колоніалізму на окупаційну політику на сході Європи. Нельсон стверджує, що німецьке сприйняття Східної Європи подібне до бачення американцями “Дикого Заходу”, тобто як вільного колоніального простору, який можна облаштувати на свій лад. Як слушно зазначає автор, ці погляди мали практичне підтвердження в Балканських війнах, адже під час цих подій Балкани стали територією насильницького “впорядкування” через депортації та етнічні чистки.

Третя частина книги “Радикалізація” відкривається публікацією Мацея Ґурни — про фізичну антропологію та її використання державою в роки війни. Дослідник наголошує, що Велика війна каталізувала її на розвиток. Як указує автор, основи антропологічного дискурсу міжвоєнного часу, коли домінували ідеї біополітики та інші расові теорії, було закладено саме в період 1914–18 рр.

У наступній статті Пйотра Врубеля йдеться про антиєврейське насилля в Центральній і Східній Європі протягом 1914–21 рр. Автор здійснює аналіз становища євреїв як до 1914 р., так і під час світового конфлікту. Історик чимало уваги приділяє впливу війни на єврейські громади, зокрема зростанню антисемітизму в різних імперіях: Німецькій, Російській та Австро-Угорській.

Натомість стаття Роберта Ґерварта розглядає контрреволюційне насилля в переможених країнах Центральної Європи. Зазначимо, що в академічних колах ця розвідка широко відома й витримала не одне перевидання. Ґерварт вважає, що однією з ключових причин спалаху такого виду насильства була “брутальність солдатів” спричинена поразкою у війні, територіальними втратами та революцією. Також автор порівнює прояви насилля в різних державах цього регіону. Зокрема, Ґерварт стверджує, що єврейське населення стало своєрідним “проекційним екраном” для всього, що ненавиділи праві сили. Іншими словами, їх уявляли як революційну панслов’янську загрозу

зі “Сходу”, що становить небезпеку для традиційного християнського ладу на цих землях, як “червоних агентів” Москви тощо.

Четвертий тематичний блок “Наслідки” розпочинається зі статті Юлії Ейхенберг, у якій здійснюється спроба застосувати західноєвропейські теоретичні напрацювання для аналізу подій у Східній Європі (зокрема Польщі). Отже, взявши концепт “культура війни”, вперше сформульований у французькій історіографії для пояснення причин стійкості солдатів у війні (чому вояки не дезертирували; які мотиви змушували їх не покидати лінію фронту тощо), Ейхенберг доводить, що накладання західних теорій на тогочасні реалії Центрально-Східної Європи, які не враховують політичних, соціально-економічних і культурних особливостей цього регіону, не завжди продуктивні. А тому важливо комбінувати різні концептуальні підходи.

Продовжує тематичний блок праця Філіпа Тера про етнічні чистки від Балканських воєн (1912–13 рр.) до початку 1920-х рр. Зауважимо, що термін “етнічні чистки” історик трактує широко і розуміє його і як геноцидні практики, і як депортації нацменшин. Автор зазначає, що “етнічні чистки” відбувалися ще під час воєн на Балканах упродовж 1912–13 рр. і часто були заздалегідь сплановані. У роки Першої світової депортації етнічних груп набувають особливого поширення і найяскравішим прикладом цього є геноцид вірменського населення в 1915 р. Тер підкреслює, що після 1918 р. депортації продовжилися як у Центрально-Східній, так і в Південно-Східній Європі аж до укладення післявоєнних міжнародних договорів, які визначили кордони національних держав. Однак, з одного боку, ці домовленості врятували життя сотням тисяч біженців, а, з другого, легітимізували примусове переміщення осіб на національному та міжнародному рівнях, що спричинило інституалізацію насилля стосовно етнічних спільнот.

Завершує четвертий блок публікація Дітріха Бейрау про насильство в СРСР від революції 1917 р. і до кінця Другої світової. Автор підкреслює: якщо більшовики застосовували насильство проти класових ворогів, то в період 1920–30 рр. головним об’єктом стали політичні опоненти й так звані “невидимі вороги”, які начебто маскувалися в управлінських структурах, профспілках чи серед селян. Як влучно зауважив автор, здобутий досвід насилля у громадянській війні тепер почали використовувати як інструмент для досягнення політичних цілей. Однак у міжвоєнну добу насильство трансформується: якщо до 1937 р. більшовицьке насильство здійснювалося публічно, то в часи “Великого терору” 1937–39 рр. воно стає прихованим.

Своєрідним підсумком книги є міркування дослідника Йорна Леонгарда, який намагається осмислити вплив Першої світової на Східну Європу, зосереджуючись на трьох проблемах: історіографічних традиціях вивчення воєнних дій на сході Європи, досвіді війни в часі і просторі, Західній та Східній Європі. Розмірковуючи про історіографію, дослідник слушно зазначає, що тривалий час війну на Східному фронті вивчали без урахування глобального контексту, що спричиняло появу хибних уявлень і трактувань (другорядність військових операцій на цій лінії фронту тощо). Окрім цього, історик

аналізує хронологію війни, вказуючи на переваги й недоліки різних хронологічних схем. Також автор припускає, що не слід вивчати Східну Європу в роки війни як єдиний простір. Він вважає, що продуктивніше буде розглядати цю частину континентальної Європи як сукупність низки різних земель, які мали відмінний військовий досвід.

Леонгард завершує статтю зіставленням досвіду Західної і Східної Європи. Крім того, у сучасній історіографії Великої війни простежуються деякі спільні риси для них. По-перше, деконструкція “військового ентузіазму” 1914 р., який раніше не заперечували історики з різних країн. По-друге, війна стала іспитом на ефективність державних інститутів та індивідуальної лояльності, що потім призведе до низки криз у різних сферах тогочасного європейського суспільства. По-третє, роль ЗМІ, пропаганди і “мов війни”, без яких неможливо було в той час мобілізувати всі наявні ресурси на потреби війни.

Варто відзначити, що в роботі досить багато уваги приділено Україні та українським територіям. Попередні дослідження вивчали події в Україні переважно крізь призму царської Росії. Однак тепер дослідницький фокус зарубіжних істориків змінився, що простежується в сучасних історіографічних тенденціях, які репрезентовані в рецензованій праці. У статтях, в яких згадано про Україну та її території в той час, вказано на її значущу роль. Окрім того, що Україна була важливою базою природних і людських ресурсів, за які ворожі сторони вели запеклу боротьбу, українські землі є прикладом множинних досвідів Першої світової, де стикалися різні політичні, соціально-економічні й культурні процеси. Це виокремлює Україну з когорти інших держав цього регіону і стимулює наукову зацікавленість багатьох дослідників Великої війни.

Іншим важливим аспектом книги є використання популярного в сучасній історіографії транснаціонального підходу². На жаль, в українській історичній науці, як і на пострадянському просторі, таких публікацій обмаль. Тому виникає цілком доречне запитання: чи з’явиться історія Східного фронту 1914–18 рр., яку написав з таких позицій багатонаціональний колектив науковців. Деякі роботи, написані в цьому ключі, з’являються в історіографії різних східноєвропейських країн³. Тому сподіваємося, що українські історики теж будуть застосовувати цей науковий підхід у вивченні історії України в період світової війни 1914–18 рр.

² Мабуть, найбільш яскравим прикладом цього є тритомна Кембриджська історія Першої світової за редакцією відомого дослідника Джея Вінтера, що побачила світ 2014 р. *The Cambridge History of World War I. Vol. I.* By J. Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); *The Cambridge History of World War I. Vol. II.* By J. Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); *The Cambridge History of World War I. Vol. III.* By J. Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

³ *Intellectuals and World War I. A Central European Perspective* (Krakow: Jagiellonian University Press, 2018).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що рецензоване колективне дослідження “Спадщина насилля. Східна Європа в Першій світовій” пропонує нові транснаціональні інтерпретації світової війни і повоєнного насильства в Центральній та Східній Європі й, зокрема, в Україні. Автори зуміли представити зовсім інший дослідницький погляд на вплив, значення й наслідки конфлікту на цій території. Книга буде особливо цікавою для тих читачів, які прагнуть зрозуміти, чому Центральна і Східна Європа, використовуючи визначення американського історика Тімоті Снайдера, перетворилася на “криваві землі” після 1918 р.